
ПАРАДИГМА КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ: КОРЕЛЯЦІЯ МОВНИХ І КОНЦЕПТУАЛЬНИХ СТРУКТУР

Семашко Т. Ф.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-554-9-36>

ВСТУП

Інтенсивний розвиток мовознавства, яке має багатовікову історію, припав на ХХ століття, яке прикметне зміною трьох наукових парадигм: порівняльно-історичної (генетичної), системно-структурної (таксономічної), комунікативно-функціональної, де, як зауважує Кочерган М. П., накопичені у попередні періоди знання про мову не нівелювались, а набули нової оцінки: різні мовознавчі парадигми на межі тисячоліть та на початку ХХІ століття співіснують¹.

Важливою тенденцією розвитку лінгвістичної науки сьогодні є «розбудова наукової парадигми, яка базується на антропоцентричних аспектах вивчення мовних явищ, що визначають настанови досліджувати мову в нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, пізнанням, світоглядом як окремого індивіда, так і мовного колективу, до якого він належить.... Фокус уваги дослідників, таким чином, змістився із зовнішнього світу (інструментального підходу до мови), де наявний лише реальний об'єкт, на свідомість мовця, вмістище уявлень, які підлягають вербалізації.... У центр досліджень ставиться мовна особистість – суб'єкт пізнання, якій притаманні особливості концептуалізації та категоризації знань у загальному процесі пізнання»².

Щоб краще зрозуміти явища, які відбуваються у мові, і виникла потреба застосування когнітивного підходу, що уможлиблює представлення широкої когнітивної основи, яка презентує механізми накопичення, опрацювання, збереження знань у вигляді певним чином структурованих когнітивних взірців.

Укорінення когнітивної парадигми в лінгвістиці, яке пов'язують із виходом відомої монографії Дж. Міллера та Ф. Джонсон-Лерда «Мова і

¹ Кочерган М. П. Мовознавство на сучасному етапі. *Дивослово*. 2003. № 5. С. 12. 15.

² Семашко Т. Ф. Когнітивна площина дослідження мовної категоризації та стереотипізації як її наслідку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». Вип. 48. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2014. С. 110.

сприйняття»³, ознаменоване появою нової науки — когнітології («когнітологія» від англ. *cognition* ‘знання’, ‘пізнавальна здатність’ — *cognitive science*) — інтегральної міждисциплінарної галузі, що досліджує моделі свідомості із розумінням природної мови, логічним виведенням, аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності⁴. На думку Штерн І. Б., когнітологія розвиває проблему зв’язків між мовою та мисленням, успадковану від лінгвістики, філософії, психології, й інтерпретує її в таких категоріях, як знання, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знанням, ментальні структури та процеси у свідомості (пам’ять, сприйняття, розуміння, пізнання, аргументація, прийняття рішень тощо)⁵.

Основним завданням когнітології є вивчення системи репрезентації знань, а також тих ментальних процесів, що пов’язані з опрацюванням цих знань.

1. Когнітивний підхід до аналізу мовних явищ

Поділяємо думку Томенюк О., що повноцінне вивчення мови на сучасному етапі розвитку лінгвістики неможливе без застосування когнітивного підходу. Сутність останнього у контексті мови полягає у вивченні її (мови) як злагодженого когнітивного механізму — структурованої системи знаків, в якій досліджуються моделі свідомості, пов’язані з процесами пізнання: набуттям, виробленням, зберіганням, використанням, передаванням індивідом знань, з репрезентацією цих знань та опрацюванням інформації, яка надходить до людини різними каналами⁶.

На сучасному етапі когнітивістика пропонує комплексну програму дослідження людської свідомості крізь призму мови (когнітивна граматика, теорія концептуальної метафори, топологічна семантика, ментальні моделі, теорія прототипів, фреймова семантика, когнітивні операції типу правил концептуального висновку, учення про понятійні категорії, ономазіологічна теорія, логіко-лінгвістичний напрямок, семасіологічна доктрина, психолінгвістичні дослідження та ін.), що

³ Miller G. A., Johnson-Laird P. N. *Language and Perception*. Cambridge, Mass., Harvard University Press. 1976. 436 p.

⁴ Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. Київ : АРТЕК, 1998. С. 175.

⁵ Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. Київ : АРТЕК, 1998. С. 169.

⁶ Томенюк О. Когнітивний підхід до аналізу мовних явищ. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 11. 2015. С. 141.

уможливорює думку про лінгвокогнітивістику як закономірний результат еволюції лінгвістичних учень.

Семашко Т.Ф. акцентує на тому, що на сьогодні «когнітивна площина досліджень інтегрувала підходи різних наук до вивчення когнітивних структур: від конкретно-чуттєвого образу, картини, схеми, поняття, уявлення до архетипу, концепту, сценарію, фрейму, гештальту, прототипу, стереотипу та ін., як елементів сучасного комунікативного простору, що відомі як складники мовно-концептуальної картини світу, кваліфіковані залежно від ступеня абстрагування когнітивних процесів, які, віддзеркалюючи світ національного сприйняття, забезпечують його оперативне осмислення та пізнання»⁷. Серед означених структур виділяємо такі, які мають, і які не мають аналогів у вербальних формах природних мов, і вважаємо, що більш значущими з уявлень структур нашої свідомості є ті, що уже сформували мовні значення і представляють організацію мислення через мовні побудови. І якщо у межах системно-структурного підходу виокремлювали мовні та мовленнєві одиниці різних рівнів, то когнітивний підхід до аналізу мовних явищ йде далі і розглядає останні як вмістилища знань певної лінгвокультурної спільноти. Опис структури та функціонування в мові категорій, що мають позамовну природу, необхідний для встановлення складних стосунків між навколишнім світом, сприйняттям і мовою.

У межах означеного підходу аспектною є думка, що когнітивні структури «входять до складу нашого світогляду, наших переконань; вони є власне уявленням про світ – не таким, яким світ є насправді, а лише тим як уявляє його конкретна людина, група людей чи спільнота»⁸. Відтак, зібрана інформація бачиться не тільки як сукупність корисних знань, але й як структурований та організований процес сприйняття навколишньої дійсності, який завдяки своїй впорядкованості може бути доступний нашим нащадкам.

Акцентуємо на тому, що «роль посередника у цьому процесі виконує мова. Саме мова забезпечує найбільш природний доступ до свідомості та розумових процесів»⁹, яка й уможливорює опис останніх. Мовні форми при тому вивчаються не автономно, а з огляду на те, як у них відображено весь пізнавальний досвід людини. На наше глибоке переконання, кожна мова відтворює притаманний лише їй спосіб

⁷ Семашко Т. Ф. Щодо розмежування понять «національний стереотип» – «етнічний стереотип». *Лексико-граматична система української мови в комунікативному вимірі* : 36. матеріалів учасників Міжнародної наукової заочної інтернет-конференції. Острог, 2020. С. 30.

⁸ Семашко Т. Ф. Мовні стереотипи із сенсорним компонентом в українській лінгвокультурі : монографія. Київ : Арт Економі, 2016. С. 11.

⁹ Там само. С. 12.

сприйняття світу, «який формує певну систему поглядів, що поділяють усі носії цієї мови, відображають ставлення, установку соціальної групи щодо певного явища, слугують для зображення предмета, яке сформувалося у певних суспільних межах і визначають, чим є предмет та як він трактується людиною»¹⁰. Саме мова (більше, ніж культура), дає дослідникам краще зрозуміти поведінку індивіда й механізмів її високоорганізованої матерії – мозку. Звідси і особлива увага когнітивістів до мови та мовних знаків.

Переваги когнітивного підходу до мови та мовних явищ полягають у тому, що він уможливує перспективне розуміння мови не відокремлено, а в усіх її багатогранних зв'язках із людиною, із здійснюваними нею розумовими процесами свідомості, і з тими структурними організаціями та діями, які лежать у їх основі. Когнітивний рівень дослідження створив можливість вийти за межі власне мовного знання та здійснити аналіз його відповідності з концептуальним змістом, що відбувається через посередництво окремого слова.

2. Інтердисциплінарний характер когнітивної лінгвістики

Українська дослідниця Штерн І. Б. зазначає, що на теоретичному доробку когнітології базується когнітивна лінгвістика – мовознавчий напрям, у якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища¹¹. Відтак, осмислюються сутнісні проблема когнітивної лінгвістики – зв'язок між мовою та мисленням; питання отримання та використання знань, зокрема, й мовних; як координуються мовні знаки зі структурами людських знань; як мовні знаки представлені у свідомості людини.

Кочерган М. П. вважає, що когнітивна лінгвістика виникла в 70-ті роки ХХ століття – в 1975 р. в назві статті «Представляємо когнітивну граматику» американських мовознавців Джорджа Лакоффа та Х. Томпсона з'явився термін «когнітивна граMATика»¹². На думку Селіванової О. О., в Україні когнітивістика представлена з середини 90-х років минулого століття працями германістів, і лише на початку

¹⁰ Семашко Т. Ф. Мовні стереотипи із сенсорним компонентом в українській лінгвокультурі : монографія. Київ : Арт Економі, 2016. С. 12.

¹¹ Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. Київ : АРТЕК, 1998. С. 169.

¹² Кочерган М. П. Стан і перспективи сучасного мовознавства. Вісник КЛУ. Серія філологія. Т. 6. 2003. № 1. С. 13–14.

XXI ст. – працями українців¹³ Белової А., Вільчинської Т., Воробйової О., Голубовської І., Жаботинської С., Кочергана М., Радзівської Т., Селіванової О., Слухай Н., Яворської Г. та ін., що сприяли розвитку останньої в Україні.

Як зауважують науковці Заніздра Н. О. та Заніздра В. В., когнітивна лінгвістика – наука, що має інтердисциплінарний характер, «успадкувала здобутки всіх попередніх мовознавчих парадигм і розвиває успадковані від лінгвістики, філософії та психології класичні проблеми зв'язків між мовою й мисленням, але розглядає їх у таких категоріях, як знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями, ментальні структури та процеси у свідомості»¹⁴. Звідси, когнітивна наука сьогодення – це своєрідне об'єднання дисциплін, яка, утвердившись як самостійний напрям у лінгвістиці, відбирає й об'єднує набуті знання, узагальнюючи їх на новому, вищому рівні.

Поділяємо думку Слухай Н. В., що провідна ідея, яка виокремила когнітивну лінгвістику як напрям, – та, що мовна здатність людини є частиною її когнітивної здатності¹⁵. Мовленнєва діяльність у когнітивній лінгвістиці розглядається як один із способів, за допомогою якого ми отримуємо знання та пізнаємо всесвіт¹⁶. Власне, когнітивна лінгвістика утвердилась як наука, яка дає відповіді на ті ж питання, що й когнітологія: вона покликана досліджувати мову в найтіснішій спорідненості з пізнавальними процесами, а також принципами організації, на яких вони заґрунтовані.

Мова у когнітивних дослідженнях Слухай Н. В., постає як пізнавальне знаряддя кодування та трансформації знань, проте мова є не лише внутрішньою здатністю людини, а й надана людині ззовні та створена незалежно від конкретного індивіда. Мова нав'язує йому при засвоєнні певний спосіб категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду етносу¹⁷.

З-посеред релевантних завдань когнітивної лінгвістики Селіванова О. О. називає такі: аналіз природи мовної компетенції людини, її

¹³ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми. Полтава: Довкілля-К. 2008. С. 36.

¹⁴ Заніздра Н. О., Заніздра В. В. Напрями сучасного мовознавства. Гуманітарні науки. Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. Випуск 2/2008 (49). Частина 1. С. 22.

¹⁵ Слухай Н. В. Сугестія і комунікація: лінгвістичне програмування поведінки людини : навчально-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». 2012. С. 13.

¹⁶ Слухай Н. В. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011.

¹⁷ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К. 2006. С. 214.

онтогенезу; визначення специфіки категоризації і концептуалізації досвіду в колективній свідомості носіїв мови; опис організації внутрішнього лексикону, вербальної пам'яті людини відповідно до структур репрезентації знань і механізмів пам'яті; пояснення когнітивної діяльності людини у процесах породження, сприйняття та розуміння мовлення при комунікації; дослідження пізнавальних процесів і ролі природних мов у розгортанні цих процесів; встановлення співвідношення мовних і концептуальних структур; співвідношення мовних знаків та відображених у них культурних реалій; виявлення та опис мовної картини світу та її фрагментів тощо¹⁸.

Об'єктом когнітивної лінгвістики Селіванова О. О. називає мову як експонент когнітивних структур і процесів свідомості, а предметом – співвідношення когнітивних механізмів свідомості з природною мовою й її мовленнєвою реалізацією¹⁹. Дещо ширше предмет когнітивної лінгвістики тлумачить Слухай Н. В. На думку дослідниці, предметом когнітивної лінгвістики є проблема ролі мови у здійсненні процесів пізнання й осмислення світу, у проведенні процесів його концептуалізації і категоризації, проблема співвідношення концептуальних систем із мовними і науковою та звичайною (буденною) картин світу з мовною²⁰.

Мова – унікальна знакова система, що постійно перебуває у фокусі когнітивного процесу; мова виступає не лише результатом мисленнєвої діяльності індивіда, але й zarazом одним із основних способів втілення пізнавальної діяльності. Правомірною є думка Слухай Н. В., що значення мови для когнітології є надзвичайно важливим, бо передусім через мову можна об'єктивувати та вербалізувати розумову діяльність. Саме тому когнітивна лінгвістика стала провідною науковою дисципліною у межах когнітології. Вона досліджує, як пов'язані мовні форми зі структурами людських знань, як ті й інші репрезентовані у голові людини²¹; встановлює співвідношення та залежність таких складників у когнітивному ланцюжку, як: розумова діяльність – мова – представлення – формування концептуальних структур – віднесення до певних категорій – сприйняття. Отже, головна ідея

¹⁸ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми. Полтава: Довкілля-К. С. 370–371.

¹⁹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми. Полтава: Довкілля-К. 2008. С. 365.

²⁰ Слухай Н. В. Сугестія і комунікація: лінгвістичне програмування поведінки людини : навчально-методичний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2012. С. 13.

²¹ Слухай Н. В. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011. С. 13.

когнітивної лінгвістики полягає в тому, що «мовна здатність людини є частиною її когнітивної здатності»²². Звідси закономірно, що когнітивістика вивчає мову в безпосередньому зв'язку з свідомістю індивіда, мисленнєвими, пізнавальними процесами та механізмами і структурами, що лежать в їх основі.

Як і будь-яка інша наука, когнітивна лінгвістика виробила свій метод дослідження, який полягає у можливості кореляції досягнень різних наук, з метою їх гармонізації та знаходження смислу у співвідношенні останніх. Заразом, метод когнітивної лінгвістики передбачає постійну кореляцію мовних даних із іншими сенсомоторними відомостями, отриманими досвідним шляхом на матеріалі фонових знань.

Одна з актуальних проблем когнітивної лінгвістики – це проблема зв'язку мови та мислення. За дослідженнями Слухай Н. В., найпоширеніша концепція «мови» розумових процесів полягає в тому, що мислення здійснюється не за допомогою так званих вербальних одиниць, а на основі універсально-предметного коду, у якому відсутні матеріальні ознаки слів натуральної мови, а є зображення (образи, схеми), які можуть утворювати ланцюг або угруповання... Фактично емпірична база багатьох суміжних із мовознавством наук зробила можливим утвердження ідеї образної основи розумових процесів²³.

Спроби розв'язати проблему мови і мислення з позиції когнітивного підходу засновані на розумінні мови як ментального за своєю природою феномену. При цьому значення мовних одиниць трактується як таке, що пов'язане з концептуальними структурами.

3. Інтегрування когнітивної лінгвістики з традиційними та новими галузями мовознавства

На думку Кочергана М. П., для когнітивної лінгвістики характерні такі загальні принципи настанови: експансіонізм (виходи в інші науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функцій мови), експланаторність (пояснення мовних явищ)²⁴, що продукували різноманітні напрямки дослідження.

У сучасній науковій парадигмі спостережено як відбувається зближення когнітивної лінгвістики із традиційними й новітніми галузями лінгвістики, що продукувало утворення таких її перспективних

²² Заніздра Н. О., Заніздра В. В. Напрями сучасного мовознавства. Гуманітарні науки. Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. Випуск 2/2008 (49). Частина 1. С. 22.

²³ Слухай Н. В. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011. С. 11–12.

²⁴ Кочерган М. П. Мовознавство на сучасному етапі. Дивослово. 2003. № 5. С. 12.

напрямків, як-от: когнітивна фонетика, когнітивна лексикологія, когнітивна фразеологія, когнітивна семасіологія й ономасіологія, когнітивна граматика (морфологія та синтаксис), когнітивна поезика, когнітивна семантика, лінгвопрагматика, теорія мовної комунікації, дискурсологія тощо, де провідним напрямком є когнітивна семантика.

Вивчення семантики слова є важливим аспектом досліджень у царині когнітивної лінгвістики, адже саме значення науковцями потрактовується як когнітивна структура, а будь-які відомості про цей феномен – як такі, що проливають світло на структури свідомості, їх формати і внутрішню будову.

Селіванова О. О. когнітивну семантику визначає як напрям когнітивної лінгвістики, який розглядає значення як ментальне явище, пов'язане зі способом отримання, збереження й обробки інформації людським мозком²⁵. Головними досягненнями означеного напрямку є, на думку Строченко Л. В., розробка теорій мовної категоризації й концептуалізації, аналіз концептуальної метафори та зв'язку метафоричних моделей із досвідом носіїв мови, дослідження прототипної природи значення, когнітивне обґрунтування полісемії, граматики глибинних відмінків і конструкцій, концепції семантичних примітивів, ментальних просторів і семантичної інтеграції, універсальних семантичних ознак мовних одиниць тощо²⁶.

За словами Томенюк О., диференціація різних структур знань, визначення загальних принципів їх формування, виявлення ролі мови в їх репрезентації, розумінні та інтерпретації становить предмет когнітивної семантики²⁷.

Основними положеннями когнітивної семантики Селіванова О. О. називає такі: 1) семантика природних мов є конвенційним результатом категоризації й концептуалізації світу представниками певного етносу та культури й відображає досвід, знання, відчуття людини, які можуть бути невідповідними дійсному стану речей; 2) генератором значень висловлень є людина як носій когніції, яка обирає власний або нав'язаний їй мовою спосіб інтерпретації дійсності; 3) той самий факт дійсності може отримати різні семантичні відповідники як в одній мові, так і в різних залежно від способу профілювання й бази як підґрунтя семантизації; 4) висловлення, породжені з однієї глибинної синтаксичної структури, можуть бути семантично не відповідними, що ставить під сумнів тезу про другорядність й інтерпретаційність

²⁵ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К. 2006. С. 216.

²⁶ Строченко Л. В. Основні напрями когнітивної семантики. Записки з романо-германської філології. Вип. 27. 2011. С. 240.

²⁷ Томенюк О. Когнітивний підхід до аналізу мовних явищ. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 11. 2015. С. 142.

семантики у генеративізмі; 5) значення має концептуальну природу та ґрунтується на прототипній категорії, яка активується в будь-яких контекстах використання цього значення; 6) опис семантичної структури здійснюється шляхом її представлення як мережі значень, пов'язаних на підставі деталізації та зсуву (метонімічного й метафоричного перенесення); 7) механізм метафори має когнітивне підґрунтя і є використанням знаків однієї предметної сфери на позначення іншої, що зумовлене специфікою асоціативних операцій етносвідомості тощо²⁸.

Жаботинська С. А. щодо методологічної основи когнітивного підходу до вивчення мовної семантики висуває ідею «двостороннього руху» – органічної єдності двох прийомів: вивчення феноменів мови та моделювання структур мислення. На думку науковиці, результати дослідження мови допомагають зрозуміти принципи організації мислення, а на основі змодельованих концептуальних структур можна пояснити лінгвальні феномени²⁹. Беззаперечно, за умови збалансованого використання прийомів аналізу фактичного матеріалу можна отримати дані, недоступні при застосуванні суто традиційних методів семантичного аналізу.

З огляду на спадковість між традиційною семантикою та когнітивною семантикою, закономірно, що між ними існує співмірність у контексті принципових положень та основних понять, зокрема, структури. Так, мовні одиниці у традиційній семантиці потрактовують як упорядковані сукупності певним чином структурованих, цілісних єдностей, які співвіднесені з множинністю елементів формального вираження. Відтак, розуміння слова як значеннєвої структури спирається на теорію розщеплення цілісного значення на більш дрібні значеннєві складники. При цьому конфігурація та порядок таких складників також визнаються значущими.

Своє потрактування в когнітивній лінгвістиці отримало значення слова – формант певної структури. З огляду на зв'язок мовної картини світу (Єрмоленко С. Я. мовною картиною світу називає членування предметного і поняттєвого світу засобами мови, що відбиває особливості сприймання мовцями навколишньої дійсності³⁰. Дещо ширше поняття «Мовна картина світу» потрактує Штерн І. Б. – це спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає

²⁸ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К. 2010. С. 239-240.

²⁹ Жаботинська С. А. Лексичне значення: принципи побудови концептуальної мережі. *Złoto z perspektywy językoznawcy i tłumacza*. Gdansk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2005. Tom II. P. 53–62.

³⁰ Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : «Либідь». 2001. С. 93.

у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу³¹) та концептуальної картин світу (Слухай Н. В., концептуальну картину світу потрактовує як сукупність значень, знань і уявлень про світ, організовану у певну концептуальну систему³²) така структурна упорядкованість мовних значень визнається обумовленими структурами знань ментального світу індивіда. Поділяємо думку Жаботинської С. А., що «значення кожного конкретного слова являє собою фрагмент інформації, елементи якої певним чином упорядковані, «аранжовані» в складі єдиного цілого. При цьому спосіб «аранжування» задається концептуальною структурою»³³.

Між мовною й концептуальною картинами світу немає чіткої межі, оскільки неможливо розмежувати процеси вербалізації від когнітивних процесів. Науковець Лисиченко Л. висуває положення, що концептуальна картина світу є підґрунтям мовної картини, проте концептуальна картина світу більш універсальна і є спільною для народів із однаковим рівнем знань про світ, у той час як мовна картина світу відображає досвід кожного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідне бачення світу³⁴. Зауважимо, до сьогодні дискусійним залишається питання щодо взаємозв'язків між мовними знаннями і концептуальною організацією свідомості в контексті пізнавальних процесів.

Американський мовознавець Джордж Лакофф у своїх дослідженнях акцентує на тому, що поняття концептуальної структури слова нерозривно пов'язане з ідеєю про структуру концепту³⁵. Концепт – основне семантичне поняття у когнітивній лінгвістиці, під яким розуміють парадигматично нерозчленоване образне уявлення про об'єкт, основна одиниця структурованого знання у свідомості індивіда, що є носієм культурної інформації. За словами автора «Словника основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики» Мартинюк А. П., зміст і структуру концепту можна встановити через аналіз значення мовних одиниць, що його репрезентують (об'єктивують / вербалізують / актуалізують); такий аналіз не є вичерпним, бо встановити усю сукупність засобів вербалізації

³¹ Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. Київ : АРТЕК, 1998. С. 156.

³² Слухай Н. В. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011. С. 37.

³³ Жаботинська С. А. Лексичне значення: принципи побудови концептуальної мережі. *Złoto z perspektywy językoznawcy i tłumacza*. Gdansk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2005. Том II. Р. 54.

³⁴ Лисиченко Л. Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. 2004. № 5-6. С. 37.

³⁵ Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987. P. 267.

концепту не є можливим: з одного боку, концепт може мати й невербалізований зміст, а з іншого – не всі концепти (як і не весь концепт) об'єктивуються мовними засобами³⁶. І далі Мартинюк А. П. зауважує, що факт мовної об'єктивації концепту свідчить про його актуальність для мовного колективу. Наявність або відсутність мовної об'єктивації концепту не впливає на реальність його існування у свідомості представників лінгвокультури як одиниці мислення. Концепт може бути об'єктивованим окремим словом, словосполученням, фразеологізмом, реченням і цілим текстом (низкою текстів), а також невербальними засобами³⁷.

Концепт має дуальну основу – психічну та мовну. Насамперед, це ідеальний образ, що уособлює ментальні уявлення мовця про навколишній світ, далі, він отримує певну назву у повсякденно-побутовій моделі світу. Внутрішня структурованість концепту – це не бездумне нагромадження смислів, а логічна структура – саме структурованість є однією з релевантних рис концепту. Внутрішньо упорядкований синтез концептів у ментальній свідомості людини становить її концептуальну систему – безупинно конструйовану систему інформації, якою володіє індивід про реальний або можливий світ, яка є динамічною та змінною під впливом безперервного процесу пізнання.

Інша відповідність між традиційною та когнітивною семантикою стосується дихотомії мови й мовлення. У традиційній семантиці опозиція мови й мовлення пов'язана з протиставленням потенційного системного мовного значення слова та його актуального, реалізованого мовленнєвого смислу. При цьому спостережено, що системне значення детермінує мовленнєві смисли, де велику роль відіграє контекст, який здатен модифікувати втілювані смисли³⁸. Реалізація системного мовного значення у мовленнєвому смислі не є простим збідненням можливостей мовних одиниць, актуалізація в мовленні включає також залучення до складу мовленнєвих смислів комунікативно значущих компонентів знання, які не входять до значення мовних знаків як системних одиниць.

Сказане особливо важливе для реалізації слова у художньому тексті, де слово проявляє свій семантичний потенціал, реалізуючи приховані семи. Полюжин М. М. зазначає, що слово у тексті отримує можливість концептувати у своїй семантичній структурі відомості різного характеру, зокрема, й позамовну інформацію³⁹. Відтак,

³⁶ Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 40.

³⁷ Там само.

³⁸ Cruse D. A. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press. 1986. P. 52.

³⁹ Полюжин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення. Ужгород : Закарпаття, 1999. С. 154.

зреалізоване значення лексеми активує відповідний концепт як певну структуру знання. При цьому до мовленнєвих смислів можуть входити концептуальні ознаки, не зафіксовані в системному значенні слова, а також індивідуальні, концептуальні характеристики. Як зауважує Селіванова О. О., семантика висловлення аналізується на підставі предикації, такі предикації можуть пов'язувати кілька концептуальних сфер (доменів). Набір доменів, відносно яких визначаються семантичні ознаки, є концептуальною матрицею. Однак для опису значення важливим є взаємний зв'язок між доменами та з'ясування того, як забезпечується доступ до них⁴⁰.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження встановлено, антропоцентрична парадигма сучасних наукових напрацювань, скерована на дослідження мовних явищ у нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, пізнанням як окремого індивіда, так і мовного колективу, що продукувала виникнення та розвиток у мовознавстві когнітивного підходу, який передбачає нове бачення предмету лінгвістичного дослідження: аналіз когнітивних явищ та їх впливу на відображення дійсності за допомогою мовних фактів.

Із дослідженням моделей свідомості пов'язане виникнення нової науки – когнітології – міждисциплінарної галузі, що інтегрувала підходи різних наук до вивчення когнітивних структур, які віддзеркалюючи світ ментально-національного сприйняття, забезпечують його оперативне осмислення та пізнання.

Складником когнітивної науки є когнітивна лінгвістика – напрямок, осердя якого утворює мова як загальний когнітивний механізм, суть дії якого становить акт витлумачення: в процесі формування мовлення потрактовується зовнішній світ людини, а в процесі сприйняття мовлення інтерпретується сама мова.

З огляду на постулати когнітології, мова виступає різновидом пізнавальної діяльності, як засіб організації, обробки та передачі інформації, яку отримує індивід через різні канали, як одна з найважливіших когнітивних здібностей людини, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні факти.

Один із постулатів когнітивної лінгвістики, за яким мовні форми є відображенням когнітивних структур, продукує кореляцію між мовними та когнітивними структурами. Сказане активізує думку науковців (праці Вільчинської Т. П., Голубовської І. О., Єрмоленко С. Я., Кочергана М. П., Селіванової О. О., Слухай Н. В.,

⁴⁰ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К. 2010. С. 240–241.

Семашко Т. Ф. та ін.): концептуальна картина світу знаходить своє відображення у мові, реалізується за допомогою мови. Частина її закріплюється у ментальному світі людини через внутрішні структури, сформовані у процесі життєдіяльності, що презентують її картину світу (конкретно-чуттєві уявлення, схеми, поняття, сценарії, фрейми, архетипи, концепти, гештальти, прототипи, стереотипи тощо), які потрактовуємо як структури ментально-лінгвального комплексу, результат узагальнення знань про світ, освоєння яких відбувається за активної участі мови, що утворює мовленнєво-розумове підґрунтя будь-якої людської діяльності, формуючи її мотиви, установки і прогнозуючи результат⁴¹.

Своєю чергою, мовна картина світу виступає частиною концептуального світу людини, відображеного в мовних формах, засобом вираження концептуальної картини світу, формою побутування знань як одного зі способів фіксації актів людського мислення.

І мовна картина світу, і концептуальна картина світу постають як ідеально-матеріальні динамічні утворення, що функціонують у ментальності соціуму й відображають систему дороговказів і буття людини у світі й до світу; сприяють отриманню й упорядкуванню знань про світ; акумулюють у мовних одиницях досвід індивіда й суспільства; слугують середовищем для спілкування; є джерелом для збагачення знаннями про світ.

АНОТАЦІЯ

Проекція сучасного мовознавства на врахування визначальної ролі людського фактору в усіх галузях людської діяльності, зокрема, й потрактування навколишнього світу, призвела до виникнення та вкорінення в науці про мову когнітивного підходу. Когнітивізм отримав своє визнання з 90-х років минулого століття, чому сприяли розробки тем, які завжди хвилювали дослідників: мова і мислення, функції мови, роль індивіда в мові і роль мови для індивіда, що став альтернативою попереднім дослідним підходам, і на сьогодні є одним із найперспективніших методів дослідження мовних фактів, оскільки дозволяє по-новому поглянути на предмет лінгвістичного дослідження – вивчення складних когнітивних процесів та їхнього впливу на мовне відображення навколишньої дійсності.

У когнітивній площині досліджень і мовна, і концептуальна картини світу зреалізуються як чітко структуровані ідеально-матеріальні динамічні утворення, що, функціонуючи в ментальності соціуму в безпосередньому зв'язку з сутністю людини, її

⁴¹ Семашко Т. Ф. Мовні стереотипи із сенсорним компонентом в українській лінгвокультурі: монографія. Київ: Арт Економі, 2016. С. 11.

спроможністю отримувати та накопичувати знання про світ, акумулюють і прояснюють їх в таких категоріях як мовні знання, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знанням, ментальні структури та процеси у свідомості.

Інтеграція когнітивного та традиційного семантичного аналізу є продуктивною, оскільки дозволяє зробити дослідження концептуальних структур більш об'єктивним, а вивчення мовної семантики більш глибоким. Якщо завдяки даним семантичного аналізу вдається змодельовати структури знання, то на основі концептуальних моделей можна витлумачити значення лексем, реалізованих у певних контекстах та пояснити семантичні модифікації, коли такі відбуваються.

Література

1. Cruse D. A. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press. 1986. 310 p.
2. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987. 614 p.
3. Miller G. A., Johnson-Laird P. N. *Language and Perception*. Cambridge, Mass., Harvard University Press. 1976. 436 p.
4. Ермоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : «Либідь». 2001. 221 с.
5. Жаботинська С. А. Лексичне значення: принципи побудови концептуальної мережі. *Złoto z perspektywy językoznawcy i tłumacza*. Gdansk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2005. Tom II. P. 53–62.
6. Заніздра Н. О., Заніздра В.В. Напрями сучасного мовознавства. *Гуманітарні науки. Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського*. Випуск 2/2008 (49). Частина 1. С. 21–24.
7. Кочерган М. П. Мовознавство на сучасному етапі. *Дивослово*. 2003. № 5. С. 24–29.
8. Кочерган М. П. Стан і перспективи сучасного мовознавства. *Вісник КЛУ. Серія філологія*. Т. 6. 2003. № 1. С. 5–17.
9. Лисиченко Л. Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. 2004. № 5-6. С. 36-41.
10. Мартинюк А. П. *Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.
11. Полюжин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення. Ужгород : Закарпаття, 1999. 237 с.
12. Селіванова О. О. *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава : Довкілля-К. 2010. 844 с.
13. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми*. Полтава: Довкілля-К. 2008. 711 с.

14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К. 2006. 716 с.
15. Семашко Т. Ф. Когнітивна площина дослідження мовної категоризації та стереотипізації як її наслідку. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». Вип. 48. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2014. С. 110–113.
16. Семашко Т. Ф. Мовні стереотипи із сенсорним компонентом в українській лінгвокультурі : монографія. Київ : Арт Економі, 2016. 480 с.
17. Семашко Т. Ф. Щодо розмежування понять «національний стереотип» – «етнічний стереотип». *Лексико-граматична система української мови в комунікативному вимірі*: 36. матеріалів учасників Міжнародної наукової заочної інтернет-конференції. Острог, 2020. С. 27–31.
18. Слухай Н. В. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011. 367 с.
19. Слухай Н. В. Сугестія і комунікація: лінгвістичне програмування поведінки людини : навчально-методичний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2012. 319 с.
20. Строченко Л. В. Основні напрями когнітивної семантики. Записки з романо-германської філології. Вип. 27. 2011. С. 238–242.
21. Томенюк О. Когнітивний підхід до аналізу мовних явищ. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 11. 2015. С. 141–146.
22. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. Київ : АРТЕК, 1998. 336 с.

Information about the author:

Semashko Tetiana Fedorivna,

Doctor of Philology, Professor,

Professor of the Department of Journalism

and Language Communication

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

15, Heroiv Oborony street, Kyiv, 03041, Ukraine